

Šeimos politika: aristotelizmo idėjos ir moters vaidmuo LDK jėzuitų mąstyme

DOVILĖ ČITAVIČIŪTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Senosios literatūros skyrius, Antakalnio g. 6, 10308 Vilnius
El. paštas dovile.citaviciute@ff.vu.lt

Straipsnyje analizuojama santuoka kaip politinės ir ekonominės filosofijos reiškinyje LDK Baroko laikotarpiu, remiantis Aristotelio praktinės filosofijos ir jėzuitų minties tradicija. Pagrindinis dėmesys skiriamas Arono Aleksandro Olizarovijaus traktatui *De politica hominum societate libri tres* (Dantisci: Sumptibus Georgii Forsteri S. R. M. Bibliopolæ, 1651) ir laidotuvių kalbai *Classicum publici doloris* (Vilnae: typis Academicis Societatis Iesv, [1695]), kurių lyginamoji analizė atskleidžia, kaip aristotelizmo idėjos apie šeimą, dorybę ir valstybę buvo adaptuotos LDK jėzuitų aplinkoje. Straipsnyje teigiama, kad šeima buvo suvokiama kaip *parva civitas*, kurioje formuojasi pilietinės dorybės ir moraliniai pagrindai, būtini valstybės tvarkai. Moteris, kaip namų ūkio dorovinė ašis, tampa ir politinio stabilumo garantu – „namų piliete“, kurios dorybės tęsia viešojo gėrio tradiciją.

Reikšminiai žodžiai: jėzuitų filosofija, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterys, santuoka, Aronas Aleksandras Olizarovijus, laidotuvių literatūra

ĮVADAS

Geriausiai žinomas ir išsamiausias LDK filosofinis veikalas, nagrinėjantis moters vietą šeimoje bei, tam tikra prasme, visuomenėje, veikiausiai yra Arono Aleksandro Olizarovijaus „Trys knygos apie politinę žmonių visuomenę“ (*De politica hominum societate libri tres*, Dantisci: Sumptibus Georgii Forsteri S. R. M. Bibliopolæ, 1651) [15]¹. Olizarovijaus filosofinis veikalas iki šiol nėra gerai ištirtinėtas ir kai kada laikomas paprasčiausia eruditiška kompiliacija ir įdomybe, kurioje negalėtume rasti daug paties filosofo originalios minties ir kuri nepaliko didesnio pėdsako nei vėlesnėje LDK filosofijoje, nei tuometinėje (grožinėje ir

1 Lietuvoje du šio leidinio egzemplioriai saugomi Vilniaus universiteto Retų spaudinių skyriuje (šifras III 16855), du – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Retų knygų ir specialiųjų kolekcijų skyriuje (šifras L-17/221), vienas – Kauno apskrities viešosios Ažuolyno bibliotekos Senųjų ir retų spaudinių fonde. Internetu prieinami net keli suskaitmeninti leidinio egzemplioriai: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11067445>, <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/29050/edition/23505>, <https://polona.pl/preview/0720b0f7-b152-475d-86c3-bf9fc105cd13>, <https://books.google.lt/books?id=GZ1zZTFF6vUC>

negrožinėje) literatūroje [17, 48; 12, 43; 13, xiii]. Pats autorius prisipažįsta esantis tarsi bitė, sunėšanti medų iš gražiausių žiedų, o ne voras, iš savęs numezgantis voratinklį – kažką naujo [16, 10–11]. Iš tiesų Olizarovijaus cituojamų autorių sąrašas liudija ypatingą autoriaus išsilavinimą. Nors Olizarovijaus veikalas daugiau nebuvo perleistas ir, atrodo, neturėjo didesnės įtakos vėlesniems politiniams mąstytojams, galime jį žvelgti kaip į jėzuitiškos praktinės filosofijos sistemos artefaktą ir įrodymą, kad ir LDK jėzuitų kolegijas bei akademijas XVII a. viduryje pasiekė naujausios bei populiariausios to meto teorijos [7].

Pastaraisiais dešimtmečiais vis daugiau dėmesio skiriama jėzuitų politinės ir moralinės filosofijos vaidmeniui formuojant ankstyvųjų Naujųjų laikų bendruomenės, šeimos ir valstybės sampratą. Harro Höpflio knyga „Jėzuitų politinė mintis“ (*Jesuit Political Thought*, 2004) [9] ir Christopho Philipo Haaro studija „Natūralios ir politinės bendruomenės sampratų“ (*Natural and Political Conceptions of Community*, 2018) [8] atskleidžia, kaip jėzuitų autoriai perinterpretavo Aristotelio praktinę filosofiją, siekdami suderinti politinius ir teologinius pokyčius, namų ūkį paversdami politinės tvarkos atspindžiu. Alison P. Weber jėzuitiško šeimos supratimo tyrimai (2022) [18] rodo, kaip ankstyvųjų Naujųjų laikų jėzuitų formuojamame diskurse susijungė namų ūkiui naudingos „moteriškos“ dorybės ir politinė valdžia, nes šeimos vaizdavimas buvo pasitelkiamas išreikšti visuomeninius ir politinius idealus. Šiuos darbus papildė Annos Becker studija „Renesanso valstybės įlytinimas“ (*Gendering the Renaissance Commonwealth*, 2020) [4], parodanti, kaip aristotelizmo įkvėptas pilietiškas humanizmas Renesanso Italijos miestuose-valstybėse kūrė ir palaikė įlytintas hierarchijas, susiedamas dorybės sampratą ir politinį įsitraukimą su moterų veikla namų sferoje, kuri buvo suvokiama kaip moralinis ir emocinis visuomenės pagrindas. LDK jėzuitų pilietinę mintį nagrinėjusi Vaida Kamuntavičienė teigia, kad LDK jėzuitai geriausia valdžios forma laikė dieviškąją tvarką ir teise grindžiamą monarchiją, o Olizarovijus ypač pabrėžė stiprios pavaldimosios monarchijos ir teisingumo svarbą teisinei bei stabiliai valstybei [11]. Remiantis šiuo tyrimų lauku, bus siekiama pažvelgti į Abiejų Tautų Respublikos, ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, intelektinę kultūrą ir panagrinėti, kaip jėzuitų aplinkoje buvo adaptuotos Aristotelio ekonominės ir politinės idėjos bei kaip jos reiškėsi platesnėje literatūroje.

Šio straipsnio tikslas yra dvejopas. Pirma, atskleisti, kaip LDK jėzuitų filosofinėje ir literatūrinėje kultūroje cirkuliavo Aristotelio praktinės filosofijos idėjos, jungiančios namų ūkio valdymą su pilietine tvarka ir bendrojo gėrio siekiu. Jas galima pavadinti vėlyvojo jėzuitų neoscholastinio aristotelizmo ekonomika ir politika (toliau – tiesiog „aristotelizmas“). Antra, parodyti, kad šios idėjos ne tik struktūravo to meto politinės ir moralinės tvarkos sampratą, bet ir suteikė naują vietą moteriai – kaip dorovinei ir politinei veikėjai, kurios dorybės tapo valstybės moralinio pamato dalimi. Ribota straipsnio žanro apimtis leidžia atlikti atvejo studiją, kuriai bus pasitelkta Olizarovijaus veikalo „Apie politinę žmonių visuomenę“ bei jo kontekstų ir Kotrynos Sobieskytės-Radvilienės (1634–1694) laidotuvių proga Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos dėstytojų ir auklėtinių sakytos bei išleistos kalbos „Viešojo sielvarto trimatis“ (*Classicum publici doloris*, Vilnae: typis Academicis Societatis Iesv, [1695]) [6]² lyginamoji analizė ir įk kontekstinimas.

2 Lietuvoje vienas šio leidinio egzempliorius saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Retųjų spaudinių skyriuje (šifras III 8129), vienas – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (šifras L-17/2-1/8) ir du – Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionaliniame publikuotų dokumentų archyvine fonde. Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje (*Biblioteka Narodowa*) taip pat saugomas leidinio egzempliorius yra prieinamas internete: <https://polona.pl/item-view/17db63ea-24c5-4f5a-ba06-ea5a26bc4bda?page=4>

Iki šiol vienas iš nedaugelio darbų Lietuvoje, skirtų ankstyvųjų Naujųjų laikų moterų kultūrinei istorijai, yra Jolitos Sarcevičienės studija *Lietuvos didikės proginėje literatūroje* (2005) [14]. Čia pristatomas idealios moters modelis, pagal kurį buvo ugdomos ir kurio laikėsi kilmingos tų epochų moterys. Analizuodama daugiausia lenkiškus epitalamijus, elegijas ir laidotuvių kalbas, mokslininkė išskiria šaltiniuose iškeliamas aukštai kilmei pritinkančias moteriškas dorybes (kuklumą, pamaldumą, darbštumą, rūpestingumą ir t. t.), aptaria idealius sutuoktinių santykius, motinos vaidmenį vaikų auklėjime, namų ponios vaidmenį dvaro gyvenime, moterų dievotumo išraiškas ir moteriškąjį *ars moriendi*.

Kaip pagrindinis proginis šaltinis pasirinkta laidotuvių kalba „Viešojo sielvarto trimitas“. J. Sarcevičienė atkreipia dėmesį, kad daugelio proginių kūrinių prigimtis trejopa: tai „liaudacija, didaktinis-moralinis traktatas ir dokumentinis šaltinis viename“, ir dėl savo ideologiškumo ir polinkio replikuoti nusistovėjusias socialines normas nė vienas proginis kūrinys nežengia už savo žanro ribų [14, 30]. „Viešojo sielvarto trimitas“ taip pat nėra išimtis. Kaip toliau matysime analizėje, šis kūrinys yra pakankamai išsamus ir tipiškas forma bei idėjomis, kad atlieptų daugelyje kitų laidotuvių kūrinių randamas mintis bei elementus, tačiau kartu sukurtas išskirtinės moters garbei – tokios, kuri dėl ypatingos asmeninės galios savo amžininkų akyse sugebėjo prilygti aukštam moteriškumo idealui, aprašytam filosofiniuose traktatuose. Laidotuvių kalba sukurta Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos dėstytojų ir auklėtinių 1695 m. kolegijos geradarės Kotrynos Sobieskytės-Radvilienės laidotuvių proga. Jos vyras Mykolas Kazimieras Radvila (1625–1680) iš Olykos-Nesvyžiaus linijos ir vyriausias sūnus Jurgis Juozapas Radvila (1668–1689) jau buvo miręs, tad kalba adresuota kolegijos geradariui, antrajam velionės sūnui Karoliui Stanislovui Radvilai (1669–1719).

„Viešojo sielvarto trimitas“ atitinka visas įprastas panegirinės laidotuvių kalbos konvencijas. Anot Rasos Jurgelėnaitės, velionis(-ė) „giriamas remiantis tuo, kas yra iki jo, jame ir po jo“ [10, 72]. Ši panegirikos struktūra atsiskleidžia ir minėtame kūrinyje, kurį sudaro nemažai dalių. Anagrama, herbas ir heraldinis eilėraštis, skirtas velionei, figūruoja pirmajame puslapyje ir skelbia, jog Kotryna (*Catharina*) prilygsta kitarai (*an cithara*), į kurią karališkasis Kotrynos herbo erelis išmainė Radvilų trimitus. Įvardiname kreipimesi į adresatą Karolį Stanislovą Radvilą šlovinami giminės herbo erelio kariniai ir politiniai pasiekimai ir gedimą motinos Kotrynos. Radvilų protėvių pašlovinimas, užimantis didesniąją dalį leidinio, ne tik vardija garsiuosius Radvilų giminės vyrus ir jų pasiekimus, bet ir nuo pat pradžių paskelbia, jog Kotryna lyg feniksas atgimė Radvilų ereliu. Atminų tekste (*parentalia*) Kotrynai ne tik išreiškiamas gedinčio sūnaus liūdesys, bet ir išvardijamos jo dorybės (*beneficentia, pietas, sapientia, iustitia, fortitudo*). Toliau – „Laidotuvių trimito aidas“ (*Echo funebris classici*), prozinis bei eiliuotas tekstas, ne tik skelbiantis Sobieskių giminės bei paties karaliaus Jono III Sobieskio pasiekimus, bet ir išreiškiantis karaliaus, velionės brolio, gedulą. Galiausiai – pačios velionės dorybes aprašanti leidinio dalis, kurią vainikuoja paskutinis panegirinis kreipimasis į Karolį Stanislovą Radvilą su viltimi, kad šis ir toliau remis Nesvyžiaus jėzuitų kolegiją.

ŠEIMOS IR VALSTYBĖS SANTYKIS

Namų ūkio ir valstybės santykis buvo aktuali ankstyvųjų Naujųjų laikų praktinės filosofijos problema. Mąstytojams rūpėjo, kas atsirado pirmiau, kas svarbiau, kaip šie du vienetai veikia vienas kitą? *Politikos* pirmojoje knygoje Aristotelis teigia, kad „valstybė pagal prigimtį yra pirmesnė už ūkį ar kiekvieną iš mūsų, nes visuma neišvengiamai yra pirmesnė už dalį“ (1253a; čia ir kitur *Politika* cituojama iš: [2]), o *Nikomacho etikos* aštuntojoje knygoje – kad

pirmiau yra šeima ir ji ne tik labiau atitinka žmogaus prigimtį, bet ir yra „pirmesnė ir būtinė negu valstybė“ (1162a; čia ir kitur *Nikomacho etika* cituojama iš: [3]).

Garsus italų humanistas Donato Acciaiuoli (1428–1478), komentuodamas Aristotelio *Politiką* [1]³, siekė parodyti, kad šie Aristotelio teiginiai nėra priešaringi, o veikiau papildo vienas kitą. Jo nuomone, valstybė iš tiesų yra aukščiausias žmogaus gyvenimo tikslas, nes tik bendruomenėje žmogus pasiekia tobulumą ir realizuoja save kaip „politinį gyvūną“, o šeima ir namų ūkis yra pirmesni laike savo atsiradimu žmonijos istorijoje ir funkcionuoja kaip pirmasis praktinio gėrio ugdymo laukas, nes juose gimsta ir subręsta piliečiai [1, 16v–17v]. Ši analizė leido Acciaiuoli suderinti iš pažiūros priešaringus Aristotelio teiginius: valstybė turi prioritetą kaip visuma, tačiau šeima turi prioritetą kaip pradžia. Jei šeimos būtų suirusios ar nedorovingos, valstybė, nors ir formaliai egzistuojanti, neturėtų tvirto pagrindo – jos stabilumas būtų iliuzija.

Nors Olizarovijus daug kur seka Aristotelium, tiesiogiai pirmumo klausimo nenagrinėja, tačiau galime matyti, kad greičiausiai jis laikosi tokios nuomonės kaip ir Acciaiuoli. Nemažai informacijos suteikia Olizarovijaus veikalo skyrių išdėstymas (Apie namus, Apie piliečių bendriją, Apie valstybę). Dar įžanginiuose klausimuose autorius pirmiau aptaria žmogaus tikslą ūkininkavimo požiūriu, tik tada – politikos požiūriu. Galima įžvelgti ne tikėjimą nuo smulkesnių dalių prie visumos, apie kurią kalbėjo Aristotelis, bet ir chronologinę seką – nuo anksčiausiai atsiradusio, elementariausio reiškinio prie vėlesnių ir sudėtingesnių. Skirtingai nei italų humanistai, jėzuitiškai tradicijai ištikimas Olizarovijus inkorporuoja į šią diskusiją Šventojo Rašto vietas. Dievo palaiminime Adomui ir Ievai („veiskitės ir dauginkitės...“) jis įžvelgia šeimos, o per analogiją – ir piliečių bendrijos įkūrimą. Cituodamas šią Šventojo Rašto vietą, jis netiesiogiai parodo, jog šeima atsirado laike anksčiau nei piliečių bendruomenė ar valstybė [16, 508–509]:

„Mat Šventajame Rašte skaitome, jog sukūręs pirmąjį žmogų Dievas Kūrėjas panorą, kad jis gyventų bendruomenėje, suprasdamas, jog žmogui nepakaks savęs paties, jei bus atskirtas nuo panašių į save draugijos, kurių bendras darbas pagrįstas ir didele tarpusavio pagalba. <...> Kas gi čia nežiūri nuosavybės arba šeimynos nustatymo, kurią, pasak Filosofo, sudaro vyras, moteris ir vergas, o pasak Hesiodo – vyras, moteris ir ariamas jautis, nes (kaip pastebi tas pats Filosofas) šis vargšams yra vietoj vergo.“

Legimus enim in sacris codicibus, quod condito primo homine naturae opifex Deus socialem vitam eum degere voluerit, cognoscens eum non sufficere sibi ipsi, positum extra societatem similitum, in quorum mutua ope plurimum auxilii situm est. [...] Quis hic non videt rei domesticae seu familiaris institutionem? quam secundum Philosophum, mas, foemina, et servus constituunt, secundum vero Hesiodum, vir, mulier, et bos arator: bos siquidem (ut subjicit idem Philosophus) pro servo pauperibus est.

Gali atrodyti, kad kiek toliau šių dviejų autorių nuomonės išsiskiria. Olizarovijaus postuluojuama piliečių bendrijos ir valstybės atsiradimo priežastis kontrastuoja su Aristotelio teiginiu, kad visų dalykų priežastis kyla iš jų galutinio tikslo. Nepaisydamas šio dėsnio, Olizarovijus skelbia, kad piliečių bendruomenės ir valstybės priežastis kyla iš paties Dievo.

3 Negalima pasakyti, ar LDK filosofai, ypač Olizarovijus, naudojos Acciaiuoli veikalais, tiksliau – kokiomis jų versijomis, tačiau Acciaiuoli komentarai tikrai buvo žinomi LDK. Šio leidinio egzempliorius saugomas Žemaičių vyskupystės muziejuje (ŽVM GEK 2606). Iš tituliname lape esančių įrašų ranka matyti, kad knyga priklausė ne tik Kražių jėzuitų kolegijos bibliotekai, bet ir Mykolui Giedraičiui (panašu, dar tuomet, kai jis nebuvo vyskupas).

Visgi toliau nagrinėdamas Šventojo Rašto vietas apie sukūrimą, Olizarovijus visai aristoteliškai paliečia žmogaus prigimtį ir jos viso potencialo temą.

Olizarovijus, kaip ir Aristotelis, teigia, kad žmogaus prigimtis – politinė, t. y. bendruomeninė, ir išpildyti ją iki galo žmogus tegali bendruomenėje. Kitoje vietoje tiesiogiai cituodamas Olizarovijus patvirtina Aristotelio mintį, kad pilietinės bendruomenės tikslas – save aprūpinti ir, dar svarbiau, gyventi gerą gyvenimą: „pritariu manantiems, jog piliečių bendrijos yra sukurtos ne tik gyvenimui, bet dar ir geram bei laimingam gyvenimui“ (*illis assentio, qui civitates non tantum vivendi, sed etiam bene beateque vivendi gratia conditas esse existimant*) [16, 470–471]. Taigi nors Olizarovijus ir namų ūkio, ir piliečių bendrijos bei valstybės atsiradimą sieja su Dievu, tai netrukdo jam išlikti Aristotelio minties šalininku ir iškelti piliečių bendriją ir valstybę kaip svarbiausius žmonių pasiekimus, leidžiančius žmonijai išpildyti savo prigimtį ir prisiliesti prie laimės.

Iš šio priešingų Aristotelio minčių paaiškinimo peršasi ir trečia mintis, kad visuomenė – valstybė – priklauso nuo savo dalių – namų ūkių. Olizarovijus teigia, jog „šeimyna yra tarsi maža piliečių bendrija ir smulki valstybėlė arba veikiau valstybės pagrindas“ (*familia est quaedam parva civitas, et pusilla respublica, seu potius reipublicae fundamentum*) [16, 510–511], taip patvirtindamas, ne tik kad valstybės pagrindas yra būtent namų ūkis arba šeima, bet ir kad abu reiškiniai yra panašūs, nors ir skiriasi savo masteliu. Ši mintis, nors atrodo įkvėpta Aristotelio, yra prieštaringa jo filosofijai – dar pirmojoje *Politikos* knygoje filosofas teigia, jog tie, kurie tvirtina, jog šeima ir valstybė skiriasi tik masteliu, yra neteisūs, nes jos skiriasi ir pobūdžiu (1252a) [2, 7]. Nors Aristotelis ir pats kartais kūrė analogiją tarp valstybės ir šeimos (1259a–b) [2, 30], tai darė daug siauresniuose kontekstuose. Pilna analogija tarp valstybės ir šeimos, turbūt geriausiai žinoma iš Jeano Bodino „Šešių knygų apie valstybę“ (*Les Six livres de la République*, 1576) [5], buvo ne Antikos, o ankstyvųjų Naujųjų laikų idėja. Nepaisant Olizarovijaus dažnai rodomo prielankumo Bodinui, jo požiūris į šeimos ir valstybės santykį iš esmės skiriasi nuo bodiniško suvereniteto supratimo. Bodinas, plėtodamas analogiją tarp šeimos ir valstybės, pirmiausia siekė pagrįsti absoliučią valdovo galią, kildindamas ją iš absoliučios tėvo valdžios šeimoje. O Olizarovijui analogija tarp šeimos ir valstybės svarbi ne kaip suverenumo pateisinimas, bet kaip moralinio ir socialinio audinio pagrindas. Šiuo požiūriu jis tęsia jėzuitinę-scholastinę tradiciją. Jėzuitai laikė šeimą būtina tvarkingos visuomenės prielaida, tačiau nuosekliai skyrė šeimos ir politinės bendruomenės tikslus bei prigimtį: šeima ugdo dorybingą žmogų, bet tik politinė bendruomenė nukreipta į bendrąjį gerį. Tad Olizarovijaus išsakyta mintis apie šeimą kaip „smulką valstybėlę“ nėra bandymas supanašinti šeimą su valstybe teisiniu ar instituciniu lygmeniu, bet veikiau būdas pabrėžti, kad be dorai sutvarkyto privataus gyvenimo negali egzistuoti viešojo tvarka.

Šeimos kaip moralinio ir socialinio ugdymo erdvės svarbą Olizarovijus grindžia ir teleologiniu požiūriu į žmogaus gyvenimą. Kalbėdamas apie ūkinį žmogaus tikslą, Olizarovijus teigia: „ūkiško žmogaus tikslas yra <...> tam tikra namų laimė, smarkiai priartinanti visuotinę laimę, nes pastarąją sudaro pavienių piliečių laimė“ (*finis hominis oeconomi [...] beatitudo quaedam domestica, conferens plurimum ad publicam felicitatem, tum quod ea constet ex singulorum civium felicitate*) [16, 62–63]. Ši mintis atspindi ne tik scholastinę dorybės ir bendrojo gėrio sampratą, bet ir pabrėžia šeimos kaip tarpinės grandies tarp individo ir valstybės reikšmę. Laimė, kaip aukščiausias žmogaus tikslas, negali būti pasiekiamas nei visiškai atsiskyrus nuo kitų žmonių, nei per grynai politinius mechanizmus – tam būtina gerai sutvarkyta šeima, kurioje formuojasi pagrindiniai piliečio gebėjimai gyventi

dorybingai, paklusti autoritetui, rūpintis kitais ir veikti bendruomenės labui. Tokia nuostata žymi atotrūkį nuo Bodino teorijos, kuri šeimoje mato karališko suverenumo ištakas, bet ne moralinio gyvenimo centrą. Olizarovijui – priešingai – šeima yra ne tik visuomenės pamatas, bet ir jos moralinė šerdis.

Požiūris, kad bendrą visuotinę laimę sudaro daugybės atskirų namų ūkių laimė, turi labai rimtų implikacijų moterų padėčiai ir reikšmei visuomenėje. Dėl tokio požiūrio žmonos dorybės įgauna politinį svorį: užtikrindama šeimos stabilumą, ji prisideda prie moralinės ir politinės tvarkos valstybėje saugojimo.

VYRO IR ŽMONOS SANTYKIS TARP PRIGIMTIES, DORYBĖS IR POLITIKOS

Ankstyvųjų Naujųjų laikų aristoteliškoje „ekonomikoje“ santuokinis ryšys buvo laikomas pačiu svarbiausiu santykiu – tiek prigimtinio, tiek politinio. Anot Olizarovijaus, perfrazuojančio Aristotelį [16, 62–63]:

„vyro ir moters sąjunga pačios prigimties skirta ir neišvengiamai nustatyta ne tik žmonėms, bet ir gyvūnams; ir ne tik dėl prigimties, bet ir dėl naudos.“

Societas maris et foeminae ab ipsa natura conciliatur, et necessitate constituitur, non inter homines tantum, sed etiam bestias; idque non naturae solum, sed utilitatis causa.

Politikos pirmosios knygos penktajame skyriuje (1259a–1259b) filosofas išreiškia mintį, kad šeiminiai santykiai yra įvairių valdžios formų analogija. Pasinaudodami šia mintimi, tačiau nepaisydami konkretesnių Aristotelio svarstymų, kai kurie ankstyvųjų Naujųjų laikų mąstytojai lygino vyro valdžią su absoliučia monarchija (pvz., Robert Filmer (1588–1653), Thomas Hobbes (1588–1679), Jean Bodin (1530–1596), tačiau Olizarovijus linko prie labiau subalansuoto varianto. Veikale *Apie politinę žmonių visuomenę* jis aiškiai atskyrė karališką valdžią nuo pilietinės valdžios [16, 152–153]:

„Mat vieni mano ją prilygstant karaliaus [valdžiai], pripažindami, kad žmonoms vyrai turi tokią pačią galią, kaip valdovai pavaldiniams <...>. O kiti teigia moteris nuo vyrų priklausant tik pilietišškai – tarp pastarųjų iškalbingai pasisako Aristotelis, mokydamas, jog šeimos tėvas valdo ir žmoną, ir vaikus, vienus ir kitus kaip laisvuosius žmones, tačiau nevienodu valdžios būdu: žmoną – pilietišškai, vaikus – karališkai.“

Alii enim existimant illud esse regium, qui etiam eandem potestatem, viris in uxores, quam regibus in subditos, concedunt [...]. Alii vero tantum civiliter foeminas subiacere viris contendunt: inter quos Aristoteles diserte id afferit, dum docet patrem familias et uxori praeesse, et filiis, tamquam liberis quidem ambobus, sed non eodem imperii modo, sed uxori quidem civiliter, filiis autem regie.

Olizarovijus tvirtai pritarė Aristotelio šalininkams. Aristotelis vyro ir žmonos sąjungą apibūdino kaip „pilietinę“ (*civilis*). Lotyniškas terminas *civilis* buvo skirtas pavadinti „respublikinę“ valdžią, kuri ir buvo politinis santykis, jame vienas kitam lygūs piliečiai vienas po kito valdo ir yra valdomi [1, 40r]:

„O pilietiniuose valdymuose dažnai keičiasi tas, kuris valdo, ir tas, kuris paklūsta: mat pagal prigimtį žmonės nori būti lygūs ir niekuo nesiskirti; tačiau kai vienas iš tikrųjų valdo, o kitas paklūsta, būtina, kad skirtumas pasireikštų ir išvaizdoje, ir kalboje, ir pagarboje <...>; iš tiesų vyras moters atžvilgiu visuomet yra tokios padėties.“

In civilibus autem principatibus plerumque commutatur is qui praeest, et is qui subest: nam aequales esse volunt secundum naturam, nec quicquam differre: attamen cum hic quidem praeest, ille vero subest, requirit differentiam, et habitu, et sermonibus, et honoribus [...]: enimvero masculus ad foeminam semper ita se habet.

Pagal šią Aristotelio mintį ankstyvųjų Naujųjų laikų mąstytojai įsivaizdavo santuoką kaip dviejų valstybės pareigūnų – aukštesniojo ir žemesniojo – sąjungą. Vartodami tą patį terminą – *civilis* – ir piliečių, ir sutuoktinių santykiams apibūdinti, aristotelininkai susiejo tai, ką laikė geriausia valstybės valdymo forma⁴, su teisėta santuoka. Olizarovijaus ir kitų Aristotelio filosofijos įkvėptų mąstytojų reikalavimas piliečiams, kad jie būtų aktyvūs valstybės reikaluose ir dalintųsi valstybės valdymo iššūkiais, buvo labai susijęs su santuokos įsivaizdavimu. Turint omenyje, kad iš žmonių buvo reikalaujama ne tik dorybės, bet dažnai ir indėlio į namų ūkio valdymą, jos vaidmuo iš tiesų kažkiek primena aktyvaus piliečio vaidmenį.

Olizarovijui santuoka – visiškai pagrįsta vyro ir žmonos draugyste. Žmonos paklusnumas vyrui kyla iš jos pačios laisvos valios: „moterys tokiai valdžiai paklūsta savo noru [ir] todėl, kad [paklūsta sau] lygiems. Juk vyrus ir žmonas tarpusavyje lygius daro draugystė, kuri visada arba randa lygius, arba tokiais padaro“ (*voluntarie tali se imperio subjiciant foeminae, tum quod paribus. Viri enim et uxores pares sunt inter se amicitia id efficiente quae semper aut invenit pares aut facit*) [16, 152–153]. Žmona, anot Olizarovijaus, yra vyro *socia* – partnerė – ne tik valdomas objektas. Aristotelis *Nikomacho etikos* aštuntosios knygos dvyliktajame skyriuje santuoką apibūdino kaip draugystę tarp vyro ir žmonos, kylančią iš prigimties (1162a). Nors apie vyro ir žmonos lygybę filosofas niekur nepasisako, kaip tik priešingai – teigia, kad moterys ne tik skirtingos prigimties negu vyrai, bet iš esmės ir žemesnės – Aristotelio komentatoriai ir sekėjai, kaip ir Olizarovijus, tikino vyrą ir žmoną esant lygius, nors žmona ir turi paklusti savo vyrui. Reikia pabrėžti, kad tai nebuvo prieštaravimas ar minties nelogiškumas. Veikiau natūrali sutuoktinių kaip valstybės pareigūnų analogijos išvada: kaip valstybėje vieni kitiems lygūs piliečiai paeiliui valdo kitus, taip ir santuokoje iš esmės vienas kitam lygūs žmonės yra sujungti subordinaciniu ryšiu – tik jis niekada neapsiverčia [4, 47–48].

Amžininkų kontekste Olizarovijus ypač išsiskiria, reikalaujamas betarpiškumo ne tik iš žmonių, bet ir iš vyrų. Žmonos vaidmuo neapsiriboja tik paklusnumu. Iš tiesų vyras turi ją laikyti daugiau nei partnere: su ja reikės dalytis „savo sielos paslaptimis, visais rūpesčiais, visomis mintimis“ (*animi tui secreta [...]; omnes curas omnes cogitationes*), jos sąžinės bijotis „ne mažiau nei savosios“ (*cujus conscientiam minus quam tuam timeas*) [16, 78–79]. Toks abipusės moralinės atskaitomybės reikalavimas pakylėja žmoną iš pasyvios pavaldinės į dalyvę, aktyviai veikiančią namų moralinę būtį. Reikalaujamas iš vyrų pripažinti savo žmonas sielos draugėmis ir sąžinės reikalų pašnekovėmis, Olizarovijus pasiūlo santuokos viziją, kuri peržengia paprasčiausio moterų pavaldumo ribas. Tai – pilietinė sąjunga, kurioje moteriai tenka nepakeičiamas moralinis dėmuo ir kuri per namų ūkį yra aiškiai įrašyta politinės tvarkos hierarchijoje.

Olizarovijaus 1651 m. traktate išsakyta mintis, kad šeima yra tarsi „smulki valstybėlė“, rado atgarsį ne tik XVII a. antrosios pusės, bet ir ankstesnėje – ir Renesanso, ir Baroko – LDK literatūroje. Poetiniuose bei retoriniuose laidotuvių kūriniuose, skirtuose moterims pagerbti, politinė šeiminių dorybių svarba buvo atskleidžiama aiškiausiai. „Viešojo sielvarto trimitas“ yra ypač ryškus to pavyzdys. Šiame kūrinyje šeima pasirodo kaip erdvė, kurioje valstybės stabilumas yra ir užtikrinamas, ir įamžinamas. Kotrynos dorybės tampa itin

4 Olizarovijus geriausia valdymo forma laiko monarchiją, tačiau jo traktato įžangoje minimas atsidavimas valstybės reikalams ir reikalavimas (kilmingiems) piliečiams dėl dorybės bei pilietinio įsitraukimo į valstybės valdymą aiškiai nurodo maišytą monarchijos ir respublikos valdymo formą, kuri ir egzistavo ATR.

svarbiu instrumentu, skirtu ne tik išaukštinti velionę, bet ir perteikti aristotelizmui būdingą moterų įtrauktumą į patį politinį audinį. Laidotuvių kalboje randame visą moterų dorybių panteoną [6, Bv]:

„Joje romiečiai galėjo atpažinti savo Prancišką, Bizantiečiai – Pulcheriją, vengrai – Elžbietą, sarmatai – savo Vendą, romėnai – Klėliją, o karai – Artemiziją, tarsi atgimusias.“

In qua suam Romani Franciscam, Byzantini Pulcheriam, Pannonos Elisabetham, suum Sarmara Vendam, Romani Claeliam, Cares Artemisiam suspicere redi[vivam] poterant.

Šis katalogas peržengia laiko ir kultūrinės ribas. Šv. Pranciška Romietė buvo žinoma dėl savo nusizėminimo, pamaldumo ir geradariškumo, Bizantijos imperatorienė Pulcherija garsėjo skaishtumu, išmintimi ir įtakingumu, šv. Elžbieta Vengrė – krikščioniška meile ir gailėstingumu darbais, legendų apipinta Lenkijos valdovė Vanda – patriotiškumu ir drąsa, romėnė Klėlija – drąsa ir tvirtybe, o Karijos karalienė Artemizija – karine išmintimi, drąsa ir vadovavimu. Reikia atkreipti dėmesį, kad beveik visos išvardytos moterys nėra vien „dorybių ir pamaldumo atvaizdas, ta karališkų palikuonių ir savo lyties šlovė“ (*virtutum et pietatis idea, illa regiae prosapiae suique sexus gloria*) [6, Bv], bet peržengia moteriškumo ribas, parodydamos paprastai vyrams priskiriamas „aktyvias“ dorybes ir siedamos savo gyvenimą su valstybės reikalais. Taigi Kotryna Radvilienė tampa visų šių moterų įsikūnijimu, kilminga moterimi, kurios asmeninės dorybės palaiko ne tik šeimos, bet ir viešąją tvarką.

Šis politinis viešumo dėmuo kūrinyje vis iškyla: „kur tautos širdyje palaidota tautos širdis – kunigaikštienė Kotryna“ (*Qua in corde populi cor populi Catharina Princeps tumultatur*) [6, B2r]. Tokia retorinė formuluotė perkelia Kotrynos palaikus iš Radvilų kriptos į piliečių bendrijos kūną ir sutapatina ją ne tik su piliečių jausena, bet ir su valstybės pamatu. Dar labiau viešąjį dinastinį akcentą pabrėžia jos pavirtimas Radvilų ereliu [6, Cr]:

„Amžinybės verta, kad bent kunigaikštienės Kotrynos [asmenyje] būtų nugyvenusi erelių amžių ar iš jos švenčiausių pelenų atgimtų feniksu – aukščiausių ir kilniausių valdovų giminaitė, Europos kunigaikščių motina, ginkluota pergalėtoja priešų žemėse, širdžių nugalėtoja tėvynėje – Radvilų erelė.“

Temporum aeternitatem promerita, utinam in PRINCIPE CATHARINA, saltem Aquilarum aetatem exegisset, vel redivivum e piissimis cineribus Phaenicem ageret Augustissimarum, Serenissimarumq̃ Majestatum Cognata, Principum Mater in Europa, Victrix armorum in hostico, animorum Triumphatrix in Patria, AQVILA RADIVILIANA.

Kunigaikštienėi Kotrynai ne tik linkima pavirsti prisikeliančiu feniksu, ji paskelbiama giminės šlovė – Radvilų erelio įsikūnijimu. Negana to, erelio šlovė ir titulai – ne tik dinastinė garbė, bet ir karinių bei valstybinių pasiekimų įrodymas. Galime matyti ne tik savotišką Kotrynos apoteozę, bet ir perėjimą nuo šeimos prie dinastijos, nuo dinastijos – prie valstybės klausimų, tokių kaip karinės pergalės ir piliečių pagarba. Šis perėjimas įvyksta ne tik dėl to, kad Radvilų giminės istorija yra neatsiejama nuo LDK istorijos ir Kotryna per santuoką buvo šios šeimos dalis, bet ir todėl, kad ji buvo šeimos, dalyvaujančios LDK valdyme, pamatas. Našlės ir motinos šeiminės dorybės čia virsta valstybės didybę žyminčiais atributais.

Atminų (*Parentalia*) dalis sustiprina dinastinį dėmenį, nes čia Kotrynos dorybės perduodamos jos sūnui Karoliui Stanislovui Radvilai. Cituodamas Ksenofonto mintį, kad geras valdovas nesiskiria nuo savo tėvo taip, kaip gera valdovė nesiskiria nuo savo motinos, autorius paskelbia Karolį „gyvuoju Kotrynos kapu“ (*vivus Catharinae tumulus*) [6, 11v]. Jo geradariškumas (*beneficentia*), pamaldumas (*pietas*), išmintis (*sapientia*), teisingumas (*iustitia*), stiprybė (*fortitudo*) atkartoja motinos pavyzdį tik su viena įlytinta variacija: sūnaus išmintis

Kotrynoje atsiskleidžia kaip tradiciškai labiau moteriškas protingumas (*prudencia*); Karolio dorybės išvardytos *Parentalia* dalyje [6, I1r–I2v], Kotrynos dorybės – *Praeficae virtutes* dalyje [6, M2r–Or]. Kitoje dalyje – „Dorybės raudotojos“ (*Praeficae virtutes*) – Kotryna dėl pamaldumo ir dosnumo bažnyčiai bei neturtingiesiems vadinama „bažnyčios motina“ (*ecclesiae mater*) [6, Nr]. Ji aukštinama dėl „didesnės nei romėnų ir spartiečių“ (*plus quam Spartana et Romana*) [6, Nv] stiprybės ir lyginama su romėne Kornelija, Grakchų motina. Protingumu ji prilygsta graikų Dodonės orakului ir romėnų Sibilei [6, N2r], taip pat pavadinama „kuo teisingiausia visiems“ (*aequissima omnibus*) [6, N2r].

Ši panegirika, nors ir kalba apie velionės kaip tikinčiosios, mecenatės, motinos ir žmonos savybes, iš tiesų perteikia ir Olizarovijaus išdėstytą ekonominę-politinę sistemą. Kotryna nėra vien biologinė Radvilų dinastijos tęstinumo grandis, net ne vien dorovinga *virago* ar savo lyties pažiba, įkūnijanti savyje daugybę kitų iškilų moterų, – ji yra gyvas ekonominis principas, kurio dorybių visuma užtikrina ir namų laimę, ir valstybės stabilumą. Tad jos laidotuvių oracija veikia ir kaip praktinė Aristotelio filosofijos įkvėpto socialinio mokslo pamoka: gerai valdomas namų ūkis, čia įprasminamas kaip moters pamaldumas ir dorybė, yra nepajudinamas valstybės pagrindas.

Čia atsiskleidžia ne vien kilnaus moteriškumo idealas, bet ir pilietiškumo samprata. Jėzuitų retorinėje vaizduotėje iškylančios Kotrynos liudijamos šeiminės dorybės (*virtutes domesticae*) yra neatsiejamos nuo pilietinių dorybių (*virtutes civiles*), kurias Aristotelis ir jo komentatoriai bei šalininkai priskyrė geram piliečiui. Valdyti savo namus tvarkingai ir teisingai reiškia mažesniu mastu praktikuoti tas pilietines dorybes, kurios palaiko valstybės tvarką. Skaitydami Kotrynos dorybių, kone identiškų jos sūnaus savybėms, pašlovinimą, galime perbraižyti įprastas pilietiškumo ribas, jas išplėsdami iki namų sferos.

Taigi Kotryna įkūnija tai, ką galėtume pavadinti *civis domestica* (namų piliete), kurios viešasis indėlis į bendrąją gerį išryškėja per dorovinį valdymą namuose ir kurios dorybės sklinda į platesnę pilietinę erdvę. Taip vėlyvosios scholastikos jėzuitų aristotelizmo ir dinastinės panegirikos sintezė kuria moterišką pilietinės dorybės modelį – tokį, kuris negriauna patriarchalinės hierarchijos, bet paverčia ją abipusiai pagarbia ir politiškai vaisinga.

IŠVADOS

Skaitant Olizarovijaus traktatą kartu su laidotuvių kūrinio „Viešojo sielvarto trimite“ galima pastebėti vėlyvojo jėzuitų neoscholastinio aristotelizmo ekonominių ir politinių idėjų cirkuliaciją per skirtingus rašytinės Baroko kultūros sluoksnius. Imami kartu šie filosofiniai ir proginiai šaltiniai gali atskleisti, kaip santuoka vienu metu funkcionavo ir kaip teorinių svarstymų laukas, ir kaip šių teorinių svarstymų įkūnijimas. Olizarovijus pateikia sistemišką, kiek scholastinį modelį, kuriame šeima ir santuoka suprantamos kaip politinio gyvenimo ištakos – mažoji valstybėlė, ugdanti piliečių dorybes. „Viešojo sielvarto trimitas“ parodo, kaip ši filosofinė schema buvo įkūnyta jėzuitų proginėje retorikoje: moters dorybės, tradiciškai priskirtos namų sferai, įgyja pilietinį svorį, o šeimos laimė tampa valstybės laimės prielaida. Taip ekonominė ir moralinė tvarka susilieja su politine, o namų erdvė įrašoma į bendrojo gėrio sampratą.

Šis sugretinimas ne tik išryškina ir kaip stipriai aristotelinė ekonomika bei politika rezonavo su LDK kultūrinėmis normomis, taip pat šių idėjų kultūrinio poveikio gilumą, bet turi ir gilesnę pilietinę potekstę. Pavadindamas Kotryną „tautos širdimi“ (*cor populi*), oratorius perkelia šias šeimines dorybes į pilietinę sferą, vaizduodamas ją kaip moralinę valstybės branduolį. Per Kotrynos asmenį ekonominis namų valdymas tampa regimu politinės

ir pilietinės tvarkos modelių. Kilminga moteris įkūnija daugiau nei dinastinį testinumą ar dorovę: ji tampa idealios pilietės įvaizdžiu, kurios dorybė ir laiduoja valstybės stabilumą.

Gauta 2025 10 14

Priimta 2025 12 07

Literatūra ir šaltiniai

- [1] ACCIAIUOLI, Donato. *In Aristotelis Libros octo politicorum commentarii, nunc primum in lucem editi*. Venetiis, apud Vincentium Valgrisius, 1566.
- [2] ARISTOTELIS. *Politika*. Vert. M. Strockis. Vilnius: Margi raštai, 2009.
- [3] ARISTOTELIS. *Rinktinė*. Vert. J. Dumčius, M. Ročka, V. Sezemanas. Vilnius: Margi raštai, 2020.
- [4] BECKER, Anna K. *Gendering the Renaissance Commonwealth*. Cambridge, United Kingdom; New York, NY: Cambridge University Press, 2020.
- [5] BODIN, Jean. *Les six livres de la République*. Paris: Jacques Du Puys, 1576.
- [6] *Classicum publici doloris, luctuoso Aquilae Tubarum[ue] Radiwilianarum clangore per imperia ac regna decantatum, nec non a cognato regum, principum, ac ducum sanguine vocalissimum, pro immortalī gloria et memoria ... principis, dominae d. Catharinae Radiwiliae..., ad levandum filialem maerorem... Caroli Stanislai Radziwił...* Vilnae, typis Academicis S.I., 1695.
- [7] DAROWSKI, Roman, SJ. Philosophy of the Jesuits in Lithuania since the 16th until the 18th century. *Problemos*, 2008, t. 73, p. 18–24.
- [8] HAAR, Christoph Philipp. *Natural and Political Conceptions of Community: The Role of the Household Society in Early Modern Jesuit Thought, c. 1590–1650*. Leiden: Brill, 2018.
- [9] HÖPFL, Harro. *Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540–1640*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- [10] JURGELĖNAITĖ, Rasa. *Lotyniškoji laidotuvių poezija. XVI a. pabaigos Vilniaus akademijos tekstų retorinė analizė*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- [11] KAMUNTAVIČIENĖ, Vaida. LDK jėzuitų požiūris į Lenkijos-Lietuvos valstybės valdymą XVII a. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2001, t. 19, p. 152–166.
- [12] KOT, Stanisław. Aron Aleksander Olizarowski, *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia UW*. T. 1. Vilnius, s. n., 1929.
- [13] SARCEVIČIENĖ, Jolita. Įvadas. Iš: Aronas Aleksandras Olizarovijus. *De politica hominum societate = Apie politinę žmonių sąjungą*. Vilnius: Aidai, 2003, p. vii–xxvii.
- [14] SARCEVIČIENĖ, Jolita. *Lietuvos didikės proginėje literatūroje: portretai ir įvaizdžiai*. Vilnius: Versus aureus, 2005.
- [15] OLIZAROVIJUS, Aronas Aleksandras. *De politica hominum societate libri tres*. Dantisci, Sumptibus Georgii Forsteri S. R. M. Bibliopolæ, 1651.
- [16] OLIZAROVIJUS, Aronas Aleksandras. *De politica hominum societate = Apie politinę žmonių sąjungą*. Lotynišką tekstą parengė ir į lietuvių kalbą išvertė J. Sarcevičienė. Vilnius: Aidai, 2003.
- [17] VALKŪNAS, Leonas. A. Olizarovijus ir jo veikalas „Politinė žmonių visuomenė“. *Problemos*, 1978, t. 22, p. 36–48.
- [18] WEBER, Alison P. Introduction: Jesuits and the Idea of Family in Early Modern Europe. *Journal of Jesuit studies*, 2022, 9(4), p. 483–489.

DOVILĖ ČITAVIČIŪTĖ

Family Policy: Aristotelian Ideas and the Role of Women in Jesuit Thought of the Grand Duchy of Lithuania

Summary

The article examines how Jesuit Aristotelianism in the Grand Duchy of Lithuania linked household governance to civic order, focusing on Aaron Alexander Olizarovius's work *De politica hominum societate* (1651) and a Jesuit funeral oration *Classicum publici doloris* (1695) written on the occasion of the funeral of Catherine Sobieska-Radziwill. Olizarovius adapts Aristotle's practical philosophy to argue that the family is a 'small state' and the moral foundation of the polity: while he distinguishes royal from civil authority, he frames marriage as a *civilis* (constitutional) partnership in which the wife freely consents and serves as the husband's partner (*socia*), advising him in the matters of conscience and the household. In this scheme, domestic happiness aggregates into public happiness, so wives' virtues – prudence, justice, piety, fortitude, beneficence – carry political weight by stabilising the social fabric. The Jesuit oration for Catherine dramatize this model: they elevate her domestic virtues into civic exemplarity, liken her to renowned women from classical and Christian tradition, and recast her as a dynastic and public figure ('the Radziwill Eagle', 'the heart of the people'). Read together, the treatise and the panegyric show ideas circulating across scholastic philosophy and baroque rhetoric: household discipline becomes a template for public order, and the noble woman emerges as a *civis domestica* – a domestic citizen whose moral authority undergirds the state. The result is a gendered vision of citizenship that preserves patriarchal hierarchy yet demands mutual accountability and, through the household, grants women a constitutive, politically meaningful role.

Keywords: Jesuit philosophy, women in the Grand Duchy of Lithuania, marriage, Aaron Alexander Olizarovius, funerary literature